

Волинська губернія в Українській революції: доба Української Центральної Ради

Аналізуються військово-політична і соціально-економічна ситуація, в яких опинилася Волинська губернія навесні-восени 1917 р. Виокремлюються причини, які найбільше вплинули на специфіку розвитку Волинського краю за Української Центральної Ради. Розглядається діяльність місцевих органів влади, характеризуються зміни у світогляді місцевого люду й солдатів, які перебували тут у складі ворожих армій 1917 р.

Ключові слова: Українська революція, Українська Центральна Рада, Волинська губернія, Волинь, місцеві органи влади.

Demianuk O. Y. Volyn Region during the Ukrainian Revolution: the Period of the Ukrainian Central Council.

Military-political and socially-economic situation, which mirrors the spring-autumn events of the 1917 at the territory of Volyn region, is analyzed. The reasons, which influenced the peculiarities of the Volyn development in the era of the Ukrainian Central Council the most, are emphasized. The author points attention to the activities of the local authorities as well as characterizes the changes, which undergone in the worldview of the local citizens and those soldiers, which were present at Volyn together with the alien armies.

Key words: Ukrainian Revolution, Ukrainian Central Council, Volyn region, Volyn, local authorities.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Сторічний ювілей Української революції, який відзначає громадськість цього року, активізував наукові й краєзнавчі розвідки різних аспектів української минушини. Заплановано низку заходів краєзнавчого характеру й у Волинській області. Адже цей край відіграв важливу роль у становленні та боротьбі за утвердження державності в загальноукраїнському вимірі.

Різний ступінь соціально-економічного і суспільного розвитку українських територій, боротьба з політичними опонентами ускладнювали реалізацію державницьких заходів від самого початку революції. Стан війни, який успадкувала Україна від Російської імперії, та, як наслідок цього, швидка соціалізація солдатських і селянських верств Волинської губернії (одна із причин – тривале перебування краю в зоні активних бойових дій) визначили специфіку суспільно-політичного розвитку Волині, гальмували процес формування тут національних органів місцевого управління.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. В останню чверть століття до об'єктивного висвітлення дискусійних і маловивчених сторінок Української революції, зокрема доби Центральної Ради долучилася ціла низка науковців. Однак у цих дослідженнях (В. Верстюк, В. Солдатенко, О. Реєнт, О. Бойко, В. Савченко) процес державотворення періоду Української Центральної Ради (УЦР) розглядається, здебільшого, в цілому, без детального аналізу особливостей розвитку окремих регіонів. Поряд із цим, активізувалися волинські краєзнавці. В останні роки «волинський слід» в Українській революції вивчали: О. Власюк, І. Гуцалюк,

О. Дем'янюк, М. Костриця, Н. Мацюк, В. Пясецький, А. Рацілевич.

Формулювання мети та завдань статті.

З огляду на стан краєзнавчої розробки означеної проблеми здійснимо спробу проаналізувати військово-політичну і соціально-економічну ситуацію у Волинській губернії навесні-восени 1917 р., узагальнимо віднайдений матеріал для його використання вчителями загальноосвітніх закладів Волині під час підготовки відповідних тем шкільної програми з історії України.

Виклад основного матеріалу. 4 березня преса видрукувала повідомлення про скасування самодержавства та перехід влади до Тимчасового комітету Державної думи.

Протягом наступних кількох днів новини про події в Росії поширилися по всіх повітових та волосних центрах українських губерній.

В них проходила ліквідація царської адміністрації та формувалася апарат губернських і повітових комісарів під началом Тимчасового уряду Росії. Волинським губернським комісаром у Житомирі став уродженець Волині кадет А. В'язлов. (Але йому не вдалося стати керманічем побудови нового українського суспільного ладу в губернії).

На початку березня 1917 р. в Житомирі відбулося засідання представників громадських організацій міста з обговоренням ситуації в Росії. Було прийнято і поширено відозву про події в Петрограді та створено комітет об'єднаних громадських організацій. 7 березня в губернському місті було створено міліцію, натомість жандармське управління ліквідували [1, 95].

9–10 березня 1917 р. в більшості повітових міст Волинської губернії відбулися мітинги й демонстрації, учасники яких, здебільшого, вітали повалення монархії в Росії. Так, 9 березня пройшла демонстрація в Житомирі. В ній взяли участь офіцери та солдати місцевого гарнізону, учні початкових та середніх навчальних закладів, громадяни міста [2, 72].

Місцеві органи влади намагалися стати організаційним центром суспільних змін на місцях. Саме тут зосереджувалися представники найпотужніших місцевих політичних і громадських сил. У Луцьку міська громадська рада 8 березня 1917 р. вирішила збільшити свій склад на 15 чоловік: один депутат від римсько-католицького духовенства, один казенний рабин, один депутат єврейських благодійних товариств, 12 депутатів, обраних усім населенням міста. Право участі у міських виборах отримували постійні жителі Луцька у віці не молодше 25 років, без різниці національності [3, 1].

17 квітня збори уповноважених таємним голосуванням обрали 12 членів громадської ради. Через 10 днів після виборів луцький міський голова підполковник В. Малявчик зняв із себе повноваження градоначальника та передав їх бухгалтерові А. Варковицькому. Схожі процеси відбувалися в інших повітових містах Волинської губернії.

Паралельно створюються ради солдатських депутатів, ради робітничих депутатів, ради громадських організацій. На прифронтових територіях почали діяти ради солдатських депутатів і солдатські комітети. За березень-квітень 1917 р. в містах губернії утворилося близько 60 відповідних структур. Майже у всіх великих гарнізонах тоді ж було створено ради солдатських депутатів. 9 березня ради робітничих депутатів почали працювати у Житомирі, 21 березня ради солдатських і офіцерських депутатів запрацювали в Житомирі, Старокостянтиніві, Шепетівці. Дещо пізніше вони почали діяти у Луцьку (11 липня) та в Рожищі (15 липня) [4, 30]. У березні-квітні ради робітничих і солдатських депутатів були утворені в Рівному, Дубні, Острозі, Коростені [5, 69]. Усього на Волині у цей період створено шістнадцять рад робітничих і солдатських депутатів. До їх складу, в основному, увійшли представники есерів і меншовиків. У Волочиську Ізяславського повіту було створено раду військових депутатів гарнізону містечка. Вона у весняні місяці 1917 р. перейняла на себе функції місцевої цивільної адміністрації, об'єднавши в собі волосні, сільські й містечкові органи влади [6, 5].

По містечках і більших селах почали обиратися волосні й сільські виконавчі комітети. В населених пунктах, у яких – або поблизу яких – розташовувалися військові гарнізони та частини, під впливом діяльності рад солдатських депутатів створювалися ради селянських депутатів. При цих радах організувалися дружини для охорони громадського порядку, захисту інтересів селян.

Особливістю західних територій Російської держави у досліджуваній період була приналежність їх до зони активних бойових дій та прифронтової зони. Це зумовило специфіку подальшого суспільно-політичного розвитку Волині. Територія Західної Волині була більш піддана впливам більшовицької ідеології, яка поширювалася в солдатських лавах Південно-Західного та Західного фронтів.

Принагідно зазначимо, що в межах Волинської губернії діяли війська Південно-Західного фронту у складі чотирьох армій: Особливої, 11-ї, 7-ї, 8-ї. Станом на 1 квітня 1917 р. в частинах цього фронту нараховувалося 2 млн 315,1 тис. солдатів і офіцерів [7, 90]. Цікаво, що навесні того року в частинах Південно-Західного фронту третина особового складу була українцями. У Волинській губернії перебувало 11 гарнізонів загальною чисельністю 65,5 тис. осіб [8, 26]. Так, у Луцькому гарнізоні перебувало понад 20 тис. військовослужбовців [9, 103]. Таке скупчення військових на доволі обмеженій території лягло важким тягарем на місцеве населення.

Незважаючи на певну підтримку селянами ідеалів української національної революції, визначальним для них було вирішення земельного питання. Більшовицькі агітатори вдало скористалися його затягуванням УЦР, роздмухуючи недовіру до української влади. Селянський рух, підбурюваний більшовицькою агітацією і підтримуваний окремими солдатами, ставав неконтрольованим і залишався без покарання. Захоплення та засівання поміщицької землі стало нормою поведінки волинських селян прифронтових повітів.

У багатьох селах Луцького, Кременецького, Овруцького, Рівненського, Старокостянтинівського, Острозького повітів селяни не визнавали розпоряджень місцевих органів влади, усували волосних старшин і сільських старост, обираючи на їх місце сільські й волосні комітети. Селянство почало запроваджувати свої норми права, які базувалися на основі місцевого звичаєвого, а не державного, права [10, 90]. Зокрема, вони самочинно встановлювали орендні ціни, оплату за працю, вирішували питання землекористування.

Повітова влада вже не могла стримувати стихійного селянського руху. Кримінальні справи, заведені за фактом злочину, перебували у розробці по два-три роки. Не маючи змоги самі навести порядок вже існуючими методами, керівники місцевих органів влади намагалися пришвидшити процес створення нових судових органів. Зокрема, Кременецький повітовий комісар звернувся до повітового земельного комітету з пропозицією щонайшвидшого облаштування т. зв. примірної камери в повіті, яка мала стати своєрідним третейським судом у земельних справах, які часто-густо виникали на місцях.

Зволікання у вирішенні земельного питання викликало обурення, спротив селян розпорядженням місцевої влади. Частина волинських селян вважала, що якщо влада не хоче розподілити чи продати землю, значить вона відстоює інтереси великих землевласників. Тому вкінці травня – на початку червня 1917 р. збільшилася кількість самовільного захоплення землі й майна поміщиків малоземельними селянами. З'явилися скарги від поміщиків Т. Гоча [16, 1], Л. Ледоховського [17, 27], Ф. Шрефеля [18, 16], Д. Шейнеймара [19, 34] на окремих селян та сільські громади сіл Матвієвка, Куниці, Гаєв, Гради.

У травні-червні 1917 р. на ім'я губернського комісара, а також до губернського виконавчого комітету надійшло повідомлення про те, що в Луцькому, Рівненському, Острозькому, Старокостянтинівському повітах селяни проганяють варту, рубають панські ліси, захоплюють поміщицькі сіножаті.

6 квітня у Києві розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес, метою якого була консолідація українського руху та визначення найближчих пріоритетів політичної діяльності. На цьому форумі відбувся процес конституціонування УЦР, яка отримала статус представницького органу влади українського народу. Від Волині до складу УЦР було обрано О. Головка, П. Колесника, Н. Касяненка, Б. Козубського [11, 1]. Пізніше від Волинської губернії до складу УЦР увійшли: М. Кухаренко, С. Дмиш, С. Підгірський, П. Драчук [12, 173].

Натомість Тимчасовим урядом було створено владну вертикаль за схемою: центр–губернія–повіт–волость, яка мала на меті не лише знайомити місцеве населення з новинками земельного законодавства і розпорядженнями уряду, а й упроваджувати державницьку політику у селянському середовищі. Уже 23 квітня 1917 р. Луцький волосний земельний комітет постановив конфіскувати поміщицьку, монастирську, удільну землі та передати її безкоштовно селянам. Однак це рішення не знайшло підтримки у повітового та губернського комітетів [5, 76–77].

Щоб запобігти поширенню захоплення поміщицьких, монастирських і державних земель, Луцька повітова земельна управа прийняла рішення про дозвіл усьому населенню повіту на безкоштовний випас худоби у казенних, церковних, монастирських і приватних лісах, за винятком посадок, вирубок та молодого лісу. Проте серед членів Луцького повітового земельного комітету це рішення не мало підтримки.

Керівництво УЦР, усвідомлюючи роль місцевих органів влади у зміцненні своїх позицій в регіоні, розпочало роботу над реформуванням місцевого самоврядування. Не створюючи нових місцевих органів влади, УЦР своїм розпорядженням вказувала на необхідність звільнення лише тих посадових осіб, котрі були вороже налаштовані

до української влади та чинили свавілля серед місцевого населення.

У волостях Рівненського, Дубенського, Кременецького, Луцького повітів між політичними силами розгорнулася найбільша боротьба щодо підпорядкування собі місцевих органів влади. Східна частина Волинської губернії та саме губернське місто у березні–квітні 1917 р. потерпали від протистояння Тимчасового уряду та УЦР.

Агітація УЦР та українських політичних організацій і партій набула більш спрямованого, різкого й продуманого характеру. Замість внутрішньої боротьби в місцевих органах влади почали створюватися альтернативні структури, які підпорядковувалися лише вищій українській владі. У середовищі селянських мас Волині УЦР асоціювалася не стільки як центр національного відродження, а швидше як сила, що має захистити їхні інтереси перед великими землевласниками.

Тим часом соціально-економічна ситуація у прифронтових повітах Волині загострювалася. Значний вплив тут мали солдати регулярної армії, між якими ширилося невдоволення війною. Саме вони стали найактивнішим прошарком населення тогочасної Волині, зокрема прифронтових Рівненського, Дубенського, Кременецького і Луцького повітів.

Улітку селяни прифронтових повітів, підбурювані революційною пропагандою солдатів, а подекуди й ними очолені, завдали збитків місцевим поміщикам. Так, селяни с. Городець Луцького повіту захопили в поміщика землі й викосили сіножаті, у с. Бистриці Рівненського повіту селяни поділили між собою банківський маєток у 5 тис. десятин [5, 78].

Окрім того, влітку 1917 р. майже припинилося надходження податків до державної скарбниці. Вони навіть не покривали мінімальних затрат на утримання місцевих органів влади. Якщо в червні план збору податків у Волинській губернії було виконано на 23 %, то вже в липні цей показник становив менше 3 %.

Окремі військовослужбовці свідомо йшли на грабунки і погроми, вважаючи, що таким чином вони повертають собі ту частину матеріальних благ, якої недоотримали з вини влади. Так, солдати 2-го гусарського ескадрону стрілецького полку 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії 29 серпня 1917 р. влаштували погром торгових лавок та магазинів м. Ямпіль Кременецького повіту. По 30–40 чоловік вони заходили до крамниць і забирали товар. У магазині Б. Розенберга було забрано галантерейного та бакалійного товару на загальну суму 700 рублів, у магазині І. Гольдфарба – на 200 рублів [22, 26–26 зв.], у магазині В. Вайнштейна цигарок, мила, шоколаду, цукерок та фруктів на таку ж суму [22, 27].

Почастішали відмови солдатів регулярної російської армії виконувати військову присягу, вести бойові дії,

зміцнювати оборонні рубежі. 12 липня 1917 р. солдати 8-го Туркестанського стрілецького полку відмовилися брати участь у наступі на Ковель. Солдати 501-го стрілецького полку, який розташовувався в Луцьку, відмовилися виступати на бойові позиції. У районі с. Мерви Дубенського повіту солдати 622-го полку припинили бої та вели переговори з німецькими солдатами. У серпні 496-й Оргіівський полк, який розташовувався в районі м. Торчин Луцького повіту, відмовився займати бойові позиції.

Солдати російської армії дедалі менше бажали захищати інтереси держави. Більшовицька агітація серед особового складу робила свою справу. В солдатському середовищі Південно-Західного фронту восени 1917 р. працювали представники більшовиків – М. В. Криленко, Г. І. Чудновський, І. Л. Дзевалтовський, Я. К. Пальвадре, М. М. Коковихін, М. Д. Марченко, Г. В. Разживін [4, 35]. У Луцькому гарнізоні більшовицьку агітацію здійснював О. М. Дмитрієв. Групи РСДРП(б) діяли в Дубні, Луцьку, Олевську, Рівному, Сарнах, Старокостянтинові, інших прифронтових населених пунктах Волинської губернії.

Більшовики посилювали свій вплив також на ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, в яких більшість мали меншовики та есери. В Україні почала формуватися нова ланка місцевого самоуправління, орієнтована на більшовицьку партію Росії. Більшовицькими за складом стали ради солдатських, робітничих і селянських депутатів у Луцьку, Рожищі, Коростені й Новограді-Волинському [23]. Така ж ситуація склалася у Сарнах, Дубровиці, Костополі, Острозі, Старокостянтинові. У жовтні більшовицькими стали ради в Коростені й Новограді-Волинському [24]. Можемо констатувати, що осінь 1917 р. стала періодом широкомасштабної більшовицької пропаганди на території Західної Волині – у прифронтовій смузі в солдатському та селянському середовищі.

10 жовтня 1917 р. Луцька рада солдатських, робітничих і селянських депутатів прийняла рішення, яким засуджувала державну політику Тимчасового уряду Росії. В документі, використовуючи більшовицькі гасла, вказувалося на згубність подальшого ведення війни для соціально-економічного стану регіону та країни, перешкоди для соціальних перетворень у робітничому і селянському середовищі [5, 83–84].

Волинський губернський комісар А. В'язлов у жовтні 1917 р. констатував зростання рівня злочинності в повітах губернії, збільшення випадків саботажу та поширення анархії. Звіти комісарів Луцького, Рівненського, Дубенського повітів показували жахливу картину протиправних дій місцевого населення та солдатів Південно-Західного фронту, анархію та дезертирство в російському війську, озлоблення сільських жителів на більш заможних односельців, поширення серед місцевого населення недоброякісного та контрабандного товару. Так, 23 липня в с. Квасилів Рівненського повіту

в торговому закладі Ширжиків було виявлено значну кількість тютюнових виробів без необхідних на те документів [25, 3].

10 жовтня помічник губернського комісара С. Куриленко заявив, що на Волині посилюється вплив більшовиків у радах. Це, у свою чергу, не сприяє державному будівництву, ускладнює роботу місцевих органів влади. Тож, «староста Старокостянтинівського повіту безсилий боротися з анархією і просить звільнення» [5, 85].

Альтернативою до поширення більшовицької пропаганди в армії стає український рух. Уже в березні 1917 р. тут почали організовуватись українські ротні громади. На підтримку діяльності української влади містами країни пройшли військові паради і маніфестації робітників та солдатів: 11 березня у Проскуріві, Козятині, Старокостянтинові, 17 березня – у Білій Церкві, Василькові, Житомирі.

Поступово у збройних формуваннях російської армії з'являються українські військові ради і комітети. Їх діяльність було спрямовано на піднесення національної самосвідомості солдатів-українців. У підрозділах Південно-Західного фронту створювалися військові гуртки, клуби, ради тощо. У квітні 1917 р. вони були влаштовані у XXIV армійському корпусі 11-ї армії, 155-й Піхотній дивізії 11-ї армії, гарнізонах Тернополя, Рівного, Житомира [13].

Спроби організувати українські військові частини з'явилися на Волині: в Острозі, Житомирі, Рівному [4, 95]. Українізація розпочалася у VI армійському корпусі 11-ї армії. Піхотний полк, який перебував у Житомирі, змінив назву на Український полк ім. П. Сагайдачного. Українізація охопила VI, XVII, XLI армійські корпуси Південно-Західного фронту.

У вересні – на початку жовтня 1917 р. в багатьох частинах V, VI, XXXI, XXXIV і XLI армійських корпусів Південно-Західного фронту було проведено військовій з'їзди солдатів-українців, які вимагали від Тимчасового уряду українізації військ усіх гарнізонів в Україні, усунення деяких комісарів і командирів.

Натомість, за умов, коли воюючі сторони фактично вичерпали людські ресурси для ведення активних бойових дій, у роботу включилася державна пропаганда, яка усіляко намагалася популяризувати важливість для всього населення країни переможного кінця війни. Проводилася агітація стосовно необхідності військової підготовки серед молоді.

Так, за ініціативою представників навчальних закладів Рівного, державних, військових і громадських кіл міста у 1917 р. відбулося створення Рівненського військово-спортивного комітету, метою якого було поширення військово-підготовчих знань і вмінь серед учнівської та гімназійної молоді м. Рівного. За сприяння Рівненського повітового комісаріату організовано курси допризовної підготовки молоді.

20 квітня 1917 р. в приміщенні Рівненського реального училища за ініціативи педагогічної ради

і батьківського комітету відбулися загальні збори з участю представників місцевої влади [14, 3]. У порядок денний було винесено питання військової підготовки й загартування місцевих юнаків допризовного віку. Учасниками цих зборів стали особи, співчуваючі справі запровадження та розвитку військового спорту в Рівному. Соціальною базою створених курсів допризовної підготовки тут стали два середніх чоловічих навчальних заклади (реальне училище і чоловіча гімназія) та два вищих училища. Весною 1917 р. випробування в комісії проходили тільки 18 учнів випускного (сьомого додаткового) класу реального училища, оскільки у чоловічій гімназії ще не було випуску.

У березні-квітні 1917 р. на Волині утворилися різноманітні українські організації: громада Товариства українських поступовців, «Селянська спілка», філія Українського військового клубу ім. П. Полуботка [15, 64]. У Луцьку було засновано товариство «Українська громада», до якого увійшли здебільшого українці – вояки російської армії. Народний рух поступово набув організованих рис і чіткого національно-державного спрямування, наочно демонструючи зрушення в українському суспільному житті.

Громадськість Волині, незважаючи на економічні особливості прифронтової смуги, розгорнула розбудову мережі українських шкіл. Допомогати в цьому процесі повинні були новостворені культурно-освітні товариства «Просвіти» та економічні кооперативи. Поряд із цим, уряд України йшов на поступки національним меншинам у багатьох питаннях культури та освіти. Так, у серпні 1917 р. попечитель Київського навчального округу, у відповідь на звернення польської громади м. Рівного про вивчення, польської словесності та історії Польщі, дав дозвіл на введення зазначених предметів у шкільний курс для учнів-поляків [20, 152–152 зв.].

Висновки. Упродовж 1917 р. військово-політична і соціально-економічна ситуація на волинських теренах суттєво змінилася. У прифронтових повітах губернії каталізатором цих змін стала більшовицька пропаганда в солдатському й селянському середовищі. Перші ознаки агітації з'явилися навесні, а найбільш поширеною вона стала восени, коли більшовицька партія сформувала своє ставлення до селянства як до інструменту соціально-політичного перевороту. Разом з тим, українське життя стало набувати більш організованих форм.

Література

1. Ковальчук М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Укр. істор. журн. – 2007. – № 4. – С. 91–102.
2. Рудницька Н. Політичні партії і громадські рухи національних меншин на Волині у 1911–1921 рр. / Н. Рудницька // Шляхами творення Української держави: За матеріалами регіон. наук.-практ. конф. «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках». – Житомир, 2006. – С. 72–76.
3. Держархів Волинської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 1614.
4. Кичий І. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. В. Кичий. – Львов : Вища шк., 1986. – 152 с.
5. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. р-3719, оп. 1, спр. 5.
7. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва, ф. 2067, оп. 1, д. 3792.
8. Литвин С. Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? / С. Литвин // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – С. 21–32.
9. Косміна Р. І. Наш край у 1917–1920 рр. // Наш край в курсі вивчення історії України / Р. І. Косміна, Р. Я. Самостян; упор. С. Ю. Рибчинчук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. – С. 103–115.
10. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Укр. істор. журн. – 2006. – № 5. – С. 88–94.
11. Пясецький В. Перші паростки відродження (Історії Луцької української громади) / В. Пясецький // Краєвид. – 2001. – Листопад-грудень. – С. 1.
12. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Львів : Каменяр, 1994. – 572 с.
13. Нова Рада. – 1917. – 18, 30 квіт.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 100.
15. Тимошенко В. І. Волинь в період української революції і громадянської війни / 1917–1920 рр. / В. І. Тимошенко // Велика Волинь: минуле й сучасне : тези міжнарод. краєзн. конф. – Житомир : Вид. М. Г. Косенко, 1993. – С. 64–65.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 331.
17. Держархів Тернопільської обл., ф. 2804, оп. 1, спр. 40.
18. Держархів Тернопільської обл., ф. 2804, оп. 1, спр. 45.
19. Держархів Тернопільської обл., ф. 2804, оп. 1, спр. 46.
20. Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 4.
21. Райковський Б. Михайло Грушевський – засновник системи демократичних виборів в Україні / Б. Райковський, Ю. Донченко, С. Смолянников // Вісн. Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1. – С. 94–98.
22. Держархів Волинської обл., ф. 49, оп. 1, спр. 511.
23. Трудова Волинь. – 1917. – 31 жовт.
24. Волинь. – 1917. – 5 окт.
25. Держархів Рівненської обл., ф. 5, оп. 1, спр. 15.